

анархізму. Проте, аетатистські настанови виявляються і у провідної державотворчої сили XVII–XVIII ст. – козаків, коли їх небажання підкорятися чужій владі трансформується у згадане невміння підпорядковуватися й власним лідерам.

Входження українських земель до складу Російської та Австро-Угорської імперії спричиняє формування колоніальної ментальності та розвиток політичної регіональної диференціації в українській спільноті. Поразка національно-визвольних змагань українства на поч. XX ст. призводить до того, що більша частина України – Наддніпрянина – опиняється під більшовицько-тоталітарною владою, яка встановлюється згодом в СРСР внаслідок жовтневого перевороту 1917 р.

Список використаних джерел

1. Потоульницький В. А. Теорія української політології. Курс лекцій / В. А. Потоульницький. – К. : Либідь, 1993. – 192 с.
2. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Нью-Йорк, 1991. – 175 с.
3. Шафовал М. Політична культура України / М. Шафовал // Наук. збірник УВУ. – Мюнхен, 1995. – Т. 15. – С. 95–106.

*Тицький Сергій Іванович, кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри історії та філософії історії*

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ВПЛИВ ІНДУСТРІАЛЬНО-БЮРОКРАТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ НА ЕВОЛЮЦІЇ СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ МІСТА КИЄВА НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Традиційним для радянської та пострадянської української історіографії було й є розглядати соціально-класову структуру населення України XIX – початку XX ст. за двома вимірами: 1) на підставі поділу киян за станами і 2) на підставі поділу буржуазного суспільства на суспільно-економічні класи (буржуазію, робітничий клас, міську і сільську дрібну буржуазію) та окремішні суспільні верстви (інтелігенцію, люмпен-пролетаріат тощо). Б. Кравченко у монографії «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст.» виділяв в українстві українських робітників, селян, інтелігенцію та політичну еліту [3 – 5; 7; 8, с. 13-16]. Такий підхід здається застарілим.

Для розв'язання проблеми були використані результати статистичних розвідок 1861 – 1863 рр., київського перепису 1874 р., перепису 1897 р. і міського перепису 1917 р.

При цьому виходимо з того, що соціально-економічну структуру класичного буржуазного суспільства доби утвердження промислово-індустріальної цивілізації складали основні класи – буржуазія і робітничий клас, допоміжні класи – дрібна міська буржуазія і дрібна сільська буржуазія, протокласи – бюрократія, наймана інтелігенція і самодіяльна інтелігенція,

самостійні суспільні верстви – утриманці, учні, люмпен-пролетаріат і самостійні власники нетоварних господарств [12].

На початковому етапі проведення основних соціально-економічних реформ під зверхністю імператора Олександра II, котрі започаткували індустріально-бюрократичну трансформацію українського суспільства, економіка та соціально-класова структура м. Києва, за офіційними даними, мали наступний вигляд.

Київ залишався головним торгівельним та культурно-освітнім центром для трьох правобережних та Чернігівської губерній. Промисловість була, головним чином, представлена ремісничими майстернями та дрібними мануфактурами на ручній фізичній праці найманих робітників із місцевого міщанства та зайшлих державних та бувших поміщицьких селян. Велика механізована промисловість була представлена казенним арсеналом, суднобудівним заводом Товариства пароплавства по Дніпру і його притокам та шкіряним заводом купця Серебренікова, котрий виробляв щорічно продукції на сотні тисяч рублів при загальній продуктивності київської промисловості у 1,35 млн. рублів. Абсолютна більшість фабрик і заводів насправді були середніми і великими майстернями та невеликими мануфактурами.

1862 року загалом у місті нараховувалося 1493 ремісничих майстерні, 10 тютюнових і 5 каретних фабрик, 52 заводи, 1 паровий млин, 1 парова лісопильня. Кількісно переважали промисловість будівельних матеріалів (12 цегляних, 3 кахельних заводів) та харчова (1 цукровий і 5 пивоварних заводів, паровий млин) галузі промисловості. В міській торгівлі були задіяні 352 місцеві купецькі капітали і 144 іногородніх. Діяли 1057 магазинів і крамниць, 8 готелів і 42 постоялі двори, 98 підприємств громадського харчування, 6 базарів і 5 ярмарків. Всі торгівельні підприємства перебували в індивідуальній та сімейній власності (тобто у буржуазній). Міський транспорт був виключно гужовим і знаходився в буржуазній власності. Пароплавство по Дніпру в районі Києва перебувало у власності окремих буржуа-купців та акціонерного товариства (бюрократичній власності) [14, с. 6 – 10]. В період великих ярмарок кількість кредитних установ в місті зростала до 6. Усі вони були банкірськими конторами і належали до буржуазної форми власності. Їм протистояла Київська контора новоствореного Державного банку Росії.

На 1861 р. у місті мешкало 70.590 осіб. За станovo-сословною ознакою вони поділялися (враховуючи членів сімей) на 2926 спадкових дворян (1648 чоловіків), 3612 особистих дворян (1980 чоловіків), 889 осіб 2-го розряду (461 чоловіків), 2083 священників і ченців (з них ченців і черниць – 1425), 399 почесних громадян, 1388 купців (598 чоловіків), 19.962 міщанина, 8433 цехових (3873 чол.), 420 робітників 2297 державних і 1712 тимчасовозобов'язаних селян, 1907 бувших дворових людей, 717 бувших польських шляхтичів та однодворців, 272 українських козаків, 12563 діючих військовослужбовців та іррегулярних вояків, 1383 відпускних і відставних нижніх чинів, 6915 солдатських дружин, дочок, дітей і кантоністів, 536 іноземців, 147 інших. Серед них – 5510 ремісників [14, XV, с. 4, 10], приналежних до всіх міських і

сільських сословій, окрім дворянства, чиновництва, купецтва, козацтва та військових сословій. Всі дворяни та почесні громадяни розподілялися між державною бюрократією, найманою і самодіяльною інтелігенцією. Купецтво, частина спадкового дворянства та окремі державні селяни склали велику і середню буржуазію міста. Абсолютна більшість міщан, цехових ремісників склали дрібну міську буржуазію. Частина міщанства, державні та бувші поміщицькі селяни і дворові комплектували робітничий клас, в якому абсолютно домінували наймані працівники сфери торгівлі і послуг.

На 1863 р. в Києві мешкало 70.367 осіб, з них постійних жителів – 54.251. За сословіями вони поділялися таким чином: 12.207 спадкових та особистих дворян, 2590 представників духовенства (1432 ченці і черниці), 24589 від міських сословій, 11288 від сільських сословій, 17.815 від військових сословій, іноземців – 697, інших – 481, не ідентифіковано – 1497 осіб [11, с. 29, 30].

Таким чином, на початку 1860-х років в економіці м. Києва абсолютно домінували підприємства та інституції буржуазної форми власності при незначній частці бюрократичного сектору господарювання. Соціально-класова структура городянства повністю відповідала співвідношенню буржуазної та постбуржуазної форм господарювання на території міста.

Перетворення Києва на межі 1860-х – 1870-х рр. на важливий залізничний вузол Подніпров'я сприяло прискореному розвитку в місті акціонерного промислового і банківсько-кредитного підприємництва. Таким чином, в Києві формується значний бюрократичний сектор виробництва і обміну речових і неречових товарів. Одночасно розвиваються буржуазний і дрібнобуржуазний сектори виробництва і обміну речових товарів.

Відповідно перепису 1874 р. соціально-економічну структуру населення Києва (182792 особи) за ставленням до праці склали буржуазія, дрібна міська буржуазія, робітники, бюрократія, наймана і самодіяльна інтелігенція, утриманці, люмпен-пролетаріат та учні.

До хазяїв (буржуазії і дрібної буржуазії) були віднесені **18706** киян, в т.ч. **5721** хазяїн з нетрудовими доходами (орендодавців і рантьє (серед яких абсолютна більшість - власники малих садиб, дрібних буржуа), **2398** хазяїв-підприємців, котрі наймали працівників, **10995** працюючих хазяїв-дрібних буржуа, котрі не використовували найманої праці. Робітничий клас у Києві нараховував **33315** осіб, в т.ч. 12050 промисло-транспортних робітників, 15916 домашньої прислуги тощо. До протокласів належали **1974** бюрократи (чиновники, громадівські службовці, без господарської і церковної бюрократії), **1251** найманих інтелігентів (без науково-освітньої, мистецько-культурницької інтелігенції), **345** самодіяльних інтелігентів (без юристів, літераторів тощо). У місті перебували також 11387 вояків, частину з котрих склали офіцери – військова бюрократія. До самостійних суспільних верств належали **4010** люмпен-пролетарів, **39491** утриманців, **6789** учнів. [13, с. 83, 85-87].

Таким чином, 1) станомо-сословна структура київського населення не співпадала з фактичним поділом городян на суспільно-економічні класи і самостійні верстви; 2) класова структура киян відповідала основним засадам

раннього промислово-індустріального суспільства; 3) надмірна частка люмпен-пролетарів і незначна кількість учнів та студентів свідчили про незавершеність формування в місті класової структури зрілого буржуазного суспільства; 4) нечисленність бюрократії, найманої і, особливо, самодіяльної інтелігенції та явна чисельна перевага чиновництва в середині бюрократії свідчили про зародковий стан протокласів постбуржуазного суспільства в місті.

На межі XIX – XX ст. господарство міста чітко розмежовувалося на буржуазний, дрібнобуржуазний і бюрократичний сектори.

У жовтні 1899 р. у Києві обраховувалося 4595 ремісничих закладів з 4595 майстрами-власниками і 4041 ремісничими робітниками (підмайстрами) [17, арк. 18]. При цьому становий статус ремісників мали 24275 осіб. [9, с. 132, 134].

У 1899 р. в Києві були підпорядковані фабричній інспекції 145 фабрик і заводів [15, арк. 35 зв., 40]. Практично у всіх галузях господарства міста кількісно домінували підприємства буржуазної і дрібнобуржуазної власності. Тільки всі 5 машинобудівних заводів належали акціонерам. В інших галузях бюрократична власність була представлена поодинокими великими підприємствами. Визначну роль відігравати великі сучасні механізовані підприємства державної бюрократії – арсенал та Головні залізничні майстерні [1, ствб. 384 – 387].

Загалом бюрократичний сектор господарства в м. Києві на 1900 р. панував у банківсько-кредитній сфері, освіті, великій промисловості (машинобудування, тютюнова, цукрова, мукомельна), водному і залізничному транспорті, а також суттєво розширив свою присутність у легкій і будівельній промисловості, торгівлі і комунальному господарстві. [9, с. 136, 370 – 375; 1, 12].

Соціально-класовий простір м. Києва має наступний вигляд. У 1897 р. в місті було 247723 мешканців 147168 самостійних осіб з 100555 членами сімей.

Загалом до **буржуазії** Києва можна віднести 7683 самостійної особи, в т.ч. 5271 орендодавців і рантьє, 1729 промислових хазяїв-підприємців. При цьому суттєві складності виникають при визначенні, яка частка від 4062 домовласників належала до буржуазії, а яка – до дрібної буржуазії). Серед киян виявилось не менше **13409 дрібних буржуа**. **Робітничий клас** складався з **56.929** самостійними особами [13, с. 83, 85, 87, 99, 101].

Протокласи були представлені бюрократією, найманою і самодіяльною інтелігенцією. До **бюрократії** у місті належали **10935** самостійних осіб з 11416 членами сімей. До бюрократії певним чином прилягали 20774 вояків нижчих чинів, 921 нижчий чин жандармерії, поліції і пожежників, 2078 церковних послушників і послушниць. У Києві знайшли прихисток також понад **1092 самодіяльних інтелігенти** з 1217 членами сімей та **5990 найманих інтелігентів** з 5480 членами сімей. [13, с. 91, 93, 94-96] Даних про освітню, пресову бюрократію, літераторів матеріали перепису не містять.

Самостійні суспільні верстви склалися з **44716 утриманців**, (за іншими даними утриманців у вузькому розумінні було **6795 осіб** з 2799 членами сімей), **6952 учнів** та **3639 люмпен-пролетарів** [13, с. 87, 96].

За сословіями серед киян виявилось 18704 спадкових і 12605 особистих дворян і чиновників, 3772 священників, 5067 почесних громадян, 5064 купців,

97648 міщан, 96985 селян, 1708 різночинців, 4302 іноземців тощо [10, с. 50, 51].

Навіть поверхове порівняння класової та станово-сословної структури київського населення 1897 р. з переписом 1874 р. засвідчує значний прогрес в остаточному утвердженні в місті буржуазного суспільства доби промислово-індустріального суспільства та прискореного розвитку протокласів бюрократії, найманої і самодіяльної інтелігенції на стадії їх перетворення на самостійні класи нового, постбуржуазного суспільства. Очевидною і повною стає штучність поділу суспільства на стани і сослів'я, котрий прийшов у повну невідповідність з реальним розподілом людності на класи і суспільні верстви.

Протягом перших 17 років ХХ століття економічний простір м. Києва розвивався під впливом європейсько-американських технічної і технологічної революцій, світових криз 1899 – 1903 рр. і 1908 – 1909 рр., Першої світової війни у напрямку електрифікації, новітньої механізації, хімізації виробничих процесів, творення нових галузей і підгалузей промисловості, випереджаючого зростання виробництва не речових товарів, зростання частки важкої промисловості, що потребувало суттєвого зростання капіталовкладень та безперервного оновлення устаткування і кваліфікації робочої сили. Такі рухи були можливі лише за умови прискореного переходу від індивідуальної і сімейної приватної власності (буржуазної) до акціонерної, кооперативної та державної форм приватної власності (бюрократичної).

На 1917 р. практично всі підприємства великої і середньої промисловості, механізований міський транспорт, водогін, каналізація, банківсько-кредитний сектор перебували у бюрократичній власності. Лише в галузі освіти, через евакуацію з міста частини державних навчальних закладів і створення нових приватновласницьких освітніх установ, бюрократичний сектор суттєво звужився. У сфері оптової торгівлі підприємці-буржуа втратили свої провідні позиції на користь державних, земських, міських думських та кооперативних інституцій. Бюрократичний сектор міської економіки стає домінуючим як у виробництві речових товарів, так і у виробництві товарів не речових.

За міським переписом 1917 р. в Києві мешкали 467.703 осіб проти 450.901 чоловік у 1909 р. та 247.723 осіб у 1897 р.

За соціально-класовою ознакою кияни розподілилися на **19650 хазяїв** (буржуазія і дрібна буржуазія), **71819 робітників** та їх учнів, **31960 службовців**; **41910 осіб «вільних професій»**, включно бюрократію, самодіяльну і найману інтелігенцію [13, с. 102, 103, 105-108.].

Тобто в Києві проживали (з числа самостійних городян) 19196 буржуа і дрібних буржуа, 71819 робітників і учнів-робітників, 16391 бюрократів. Окрім того в місті служили 7291 солдатів і 31960 службовців всіх сфер господарства, державного управління і в громадських організаціях. [13, с. 102, 105-108] При цьому до складу службовців потрапила певна кількість бюрократів і самодіяльних інтелігентів, а до складу робітників – значна кількість тих найманих інтелігентів, котрі вважали себе найманими робітниками розумової праці. Окрім того, не обраховані наймані інтелігенти в освіті, мистецтві, пресі, культурі, господарські бюрократи у транспорті, зв'язку, кредиті, торгівлі тощо.

На підставі київського перепису 1917 р. І.С. Біск структурував 467.591 мешканця міста наступним чином: 30123 хазяїв, 2747 рантьє, 34577 службовців в промисловості, торгівлі, на транспорті, державних, громадських і політичних організаціях, 113.806 робітників, 26238 бюрократів у церкві, суді, органах управління, 19542 осіб найманої і самодіяльної інтелігенції, 218.656 утриманців, 21902 інших і невизначених.[2, с. 6].

Статистичні дані засвідчують стрімке зростання з 1897 р. чисельності протокласів бюрократії, найманої та самодіяльної інтелігенції, поступове перетворення самостійної суспільної верстви утриманців на суспільну верству пенсіонерів. Одночасно суттєво зменшується частка дрібної міської буржуазії при значному збільшенні чисельності робітничого класу та його частки в загальній кількості киян. Ці процеси явно засвідчували процес трансформації київської громади пізньобуржуазного типу у спільноту бюрократичного типу.

Таким чином світова війна та прискорення промислової індустріалізації призвели до того, що буржуазія та господарська бюрократія повністю запанували у промисловості міста, дрібна буржуазія була витиснута переважно в сферу торгівлі та послуг, робітничий клас зосередився у промисловому виробництві і на транспорті. Гіпертрофовано розвинулися державна, кооперативна і громадівська бюрократія.

Загальні висновки

Протягом 1861 – 1917 рр. класова стратифікація київської громади поступово еволюціонувала від структури, типової для раннього промислово-індустріального суспільства, організованого на засадах класичного буржуазного ладу, напрямком до утвердження класової структури пізнього промислово-індустріального суспільства, організованого на засадах раннього бюрократичного ладу.

Суттєве прискорення цього процесу відбулося у другій половині 1890-х – 1904 рр. та у 1909 – 1914 рр.

Бюрократизація класової структури київської спільноти у 1914 – 1917 рр. визначалася головним чином позаекономічними факторами: першою світовою війною та надмірним втручанням держави в усі сфери життя суспільства.

Проблема індустріально-бюрократичної трансформації українського суспільства у другій половині XIX – на початку XX століття потребує значно більшої до себе уваги українських та іноземних дослідників-істориків.

Список використаної літератури

1. Адресная и справочная книга «Весь Киев» на 1900 г. Издатель М.Л. Радоминский. Составил И.Д. Петров. – К.: Типография Петра Барского, 1900. – 21 с. рекламы, 2 с., 14 с., LIV с., 827 столб., 7 с. рекламы, V с.
2. Биск И.С. К вопросу о социальном составе населения г. Киева (по данным переписи 1917 г.). – К.: б.изд., 1920. – 18 с.
3. История Киева. В трех томах, четырех книгах. – Том второй. Киев периода позднего феодализма и капитализма. – Киев : Наукова думка, 1984. – 464 с.
4. Історія міста Києва періоду 1861 – першої половини 1917 рр.. Наук.-

допом. бібліогр. покажчик у виданнях XVII ст.—2000 р.: Т. I. Кн. 2. — К.: Інститут історії України АН України. — 2009. — 200 с.

5. Історія Української РСР: У 8 т., 10-ти кн. /Гол. ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1978. —

Т. 4. Україна в період імперіалізму (1900 — 1917). — Ред кол.: Ф.Є. Лось (відп. ред.). — 531 с.

6. Історія міст і сіл УРСР. В 26-ти томах. — Київ. — К.: УРЕ, 1969. — 583 с.

7. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX — XX століть: Соціально-політичний портрет. — К.: Либідь, 1993. — 176 с.

8. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Б. Кравченко. — К.: Основи, 1997. — 423 с.

9. Памятная книжка Киевской губернии на 1900 год / Издание Киев. губерн. статист. комитета. — К.: Типография Губернского правления, 1899. — 46 с. рек., IX, 42, 427, 24 с., 10 с., 64 с., 46 с., 101 с.

10. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897 г. XVI. Киевская губерния. — Б. м.: Типография кн. В.П. Мещерского, 1904. — 305 с.

11. Сборник статистических сведений о Киевской губернии... — К.: Киев. губ. стат. ком. [за 1862 год], 1864. — V с.; 153 с.

12. Тицкий С.И. Всемирная история денег, кредита и банков / С. И. Тицкий. — К.: Крещатик, 1997. — 836 с.

13. Ходос М.Р. Материалы по статистике населения г. Киева. / ЦСУ УССР. Киев. окруж. стат. бюро. — Жмеринка: Киев. окрлит, «Красный Печатник», 1926. — 189 с., 2 с.

14. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—1862 гг. Часть первая. — СПб., 1863. XV. Киевская губерния. — С. 1 — 11.

15. ЦДІА України, ф. 574, оп. 1, спр. 693. Список фабрик і заводів Київської губ., підпорядкованих нагляду фабричної інспекції, 1904 р., 81 арк.

*Антонишин Андрій Павлович, кандидат історичних наук, доцент,
Київський національний лінгвістичний університет*

ПРИЧИНИ ПАДІННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД НА ПРИКЛАДІ ПОДІЛЛЯ

Актуальність даної проблеми обумовлюється необхідністю дослідження історичних прорахунків української влади в минулому, заради розбудови Української державності в сучасних складних умовах. Поміж інших періодів української історії особливої уваги заслуговує трагічний досвід Центральної Ради 1918 року.

У січні 1918 р. війська більшовицької Росії зайняли майже всю територію УНР. Здавалось, що одвічні прагнення українського народу на здобуття незалежності знову не справились.